

UOT: 82-3.512.162

AYGÜN ORUCOVA

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN ƏDƏBİ VƏ TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Məqalədə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünəməxsus mövqeyi olan, çoxcəhətli yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən məşhur şəxsiyyətlərdən biri, Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı nümayəndəsi Eynəli bəy Sultanovun dövrünün bədii ədəbiyyatının üstünlükləri və çatışmazlıqlarından bəhs edən məqalələrindən söz açılır. Ədəbi-tənqidi yazılarında Eynəli bəy ədəbiyyat xadimlərindən, ziyalılardan bədii, ictimai əhəmiyyətli mövzular, xalqın mənafeyinə, azərbaycançılığa xidmət tələb etmişdir. Bu tipli məqalələrin əksəriyyəti teatr tənqidi ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *ədəbi tənqid, məqalə, nöqsan, təqdir, resenziya.*

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünəməxsus mövqeyi olan, çoxcəhətli yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən məşhur şəxsiyyətlərdən biri Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı nümayəndələrindəndir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) “özündən huşyar dost” [4, s. 103] hesab etdiyi Eynəli bəy Sultanov bir neçə xarici dilləri mükəmməl şəkildə mənimsəmiş və bunun nəticəsi olaraq dünya ədəbiyyatının korifeylərinin əsərlərini orijinaldan oxuya bilmişdir. 1880-1886-cı illərdə təhsil aldığı İrəvan kişi gimnaziyasında bir çox elmləri və dilləri (rus, latın, yunan, fransız) öyrənməsi onun dövrünün açıqfikirli, müasir, zəngin dünyagörüşlü bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Eynəli bəy XIX əsrin sonlarında hələ gimnaziya şagirdi ikən Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının başçılarından biri olmuş, “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” təşkil etmiş, burada ilk kitabxananı açdırmağa nail olmuş, ilk mətbəəni yaratmış, məktəb, teatr, folklor və yazılı ədəbiyyatın, milli şüurun formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışmış, 1883-cü ildə Naxçıvanda teatrın yaranmasında fəal iştirak etmişdir. O, “Naxçıvan ədəbi mühitində təşkilatçı-rəhbər, rejissor və aktyor” [1, s. 206] nasir, dramaturq, publisist, baş redaktor, tərcüməçi, teatr tənqidçisi, pedaqoq, qadın azadlığı tərəfdarlarının əvvəlcilərindən olmuşdur. «Новое обозрение», «Каспи», «Закавказье», «Кавказская коммуна», “İşıq yolu” və s. qəzetlərdə öz dövrünün ictimai əhəmiyyətli hadisələrindən, problemlərindən bəhs edən ədəbi-publisist yazılarla çıxış etmişdir. Yaradıcılığının bütün növ və janrlarında, bütün fəaliyyətində Eynəli bəy milli mövqedən – azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış etmiş, öz xalqının dərdlərindən söz açmış, “Mənim xalqım” məqaləsində yazdığı kimi “xalqını azad insanlar içərisində azad, xoşbəxtlər içərisində xoşbəxt, maarifçilər arasında maarifçi” [8] kimi görməyi arzulamışdır.

Eynəli bəy Sultanov çoxşaxəli və zəngin yaradıcılığının dramaturgiya və nəsr sahələrinə nisbətən daha ağırlıq təşkil edən sahəsi publisistikadır. Bu məqalələrin içində diqqətimizi cəlb edən Eynəli bəyin ədəbi və ədəbiyyat və teatr tənqidilə bağlı fikir və mülahizələrinin əks olunduğu dəyərli nümunələrdir. Akademik İsa Həbibbəylinin ön sözünü yazdığı və toplayıb tərtib etdiyi Eynəli bəy Sultanov “Məqalələr” kitabında yer alan elə ilk məqalə 1892-ci ildə “Novoye obozreniye” qəzetində “Bibliografiya” adı ilə verilmiş “Balıqçı və balıq nağılı Köçərlinin tərcüməsində” adlı resenziyadır. 1881-ci ildə açılmış İrəvan kişi gimnaziyasının ana dili müəllimi Azərbaycanın ilk ədəbiyyat tarixçisi, ədəbiyyatşünası, tənqidçisi Firidun

bəy Köçərlinin Rusiyanın “ən böyük şairi” və müasir rus ədəbiyyatının banisi sayılan Aleksandr Sergeyeviç Puşkindən tərcümə etdiyi mənzum əsərin 51 səhifədən ibarət kitab şəklində nəşr olunması münasibətilə yazılmışdır. Görkəmli pedaqoq, maarifçi Firidun bəy Köçərlinin 10 il – 1885-1895-ci illərdə gecə tərbiyəçisi olması və sonra hazırlıq sinfində hüsnxət müəllimi kimi fəaliyyət göstərməsi bəzi mənbələrdə qeyd olunur. Akademik İsa Həbibbəylinin ön sözdə qeyd etdiyi kimi Eynəli bəy Sultanovun gimnaziya sonuncu ilində 1885-1886-cı tədris ilində Firudin bəy onun Azərbaycan dili və şəriət müəllimi olmuşdur. Şeirlə tərcümə olunan əsərin rəvanlığını, dilinin aydın və anlaşılan, hətta “azərbaycanlıların danışığı, gündəlik dilində qaçılmaz olan fars və ərəb söz və ifadələrini istifadədən belə yayınmaq cəhdlərini” [6, s. 24] təqdir edən Sultanov bir neçə tənqidi qeydlərini bildirmişdir. Bunlardan birincisi və ən əsas tərcümə əsərinin rus romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan, adı dünyada ən çox öyrənilmiş 100 şəxsiyyətin siyahısına daxil edilmiş Puşkin orijinalının poetik gözəlliyini mükəmməl şəkildə çatdırmamasıdır. Bu da əsərin mövzusu və süjet xətti ilə daha çox bağlıdır. Sonrakı dövrdə “Balıqçı və balıq haqqında nağıl” mənzum nağılının Məmməd Rahim və Mirmehdi Seyidzadənin tərcümələrindən istifadə edilmişdir. “Qafqaz əsiri”, “Qaraçılar”, “Ruslan və Lyudmila”, “Yevgeni Onegin” və s. əsərlərin müəllifi “Puşkin nağılının süjetinin özü etik element baxımından Azərbaycan poeziyası üçün az əhəmiyyətli. Azərbaycanlıların Vaqif, Zakir, Nəbati və digər görkəmli istedadlar kimi təmsilçiləri olan orijinal poeziyaları vardır” [6, s. 24]. Bu əsərdə azərbaycanlı oxucunun alışdığı zəngin ədəbiyyat ənənələrinin olmaması, qadının tamamilə mənfi planda, tamahkar, acgöz, xudbin verilməsi, romantik, bir az mistik çalarlar realist metodu daha üstün tutan Eynəli bəyi qane etməmişdir. Eynəli bəy Sultanov bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyətini, xalqın mənəvi qidası olduğunu nəzərdə tutduqda Firudin bəyin bu əməyinin nə kimi əhəmiyyət daşıdığını, tərcümə üçün seçilmiş materialın bu məqsədə xidmət edə bilməyəcəyini vurğulayır. Sonda böyük ədib bu qənaətə gəlmişdir ki, bu tərcümə əsəri kiçik və yuxarı yaşlı uşaqlar üçün müəyyən əxlaqi nəticəsi olduğu və ədəbiyyatımızı yeni bir əsərlə zənginləşdirdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəhim Məmmədzadənin “Pəriyada qırğın” 3 pərdəli pyesini (Tiflis 1912) [7] maraqlı məzmununa və anlaşılıq dilinə görə təqdir etmişdir. Əsərdə İrandakı inqilablar dövrünün hadisələri deyil, inqilabdan əvvəl “fars məmurlarının köməkətsiz əhali üzərindəki özbaşınalığının mənzərəsinin” [6, s. 62] canlandırıldığı və bu kimi hadisələrin elə məhz inqilabi üsyanlara gətirib çıxardığı qeyd edilir. Sonra əsərin qısa məzmununu ilə oxucular tanış edilir. Zəngin Təbriz mülkədarı Kit Kitçinin prototipi Hacı Qasım sələmçidir, zorla 12 yaşlı qızını əyri yollarla sərvət yığmış varlı tacirə ərə vermək istəyən fars libası geyinmiş xəsis cəngavərdir. Müəllif əsəri sərt tənqid etməmişdir. Xüsusən, ona görə ki, bu pyes ədəbiyyat sahəsində onun birinci təcrübəsidir. Eynəli bəy ana dilində maraqla oxunan belə dram əsərlərinin azlığı səbəbindən müəllifə minnətdarlığını bildirmişdir.

Eynəli bəy Sultanovun tənqidi məqalələrinin əksəriyyəti teatr tamaşaları haqqındadır. Onun C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, N.Nərimanovun “Nadir şah”, Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, “Əsli və Kərəm” əsərlərinə, Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə”, Volterin “Sultan Osman” kimi tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalara yazdığı resenziyalar teatr sənətinin, mədəniyyətinin yüksəlişi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu resenziyalar və ayrı-ayrı aktyorlar haqqındakı məqalələri (H.Ərəblinski, H.Sarabski və s.) akademik İsa Həbibbəyli Tiflisdəki Azərbaycan teatrının təşəkkülünə mühüm təsiri baxımından çox yüksək dəyərləndirmişdir: “Vaxtilə şəbeh tamaşalarını araşdırıb öyrənən, Naxçıvan teatrının əsasını qoyan müəllifin artıq xeyli dərəcədə formalaşmış milli teatr barədəki fikirləri əsasən peşəkarlığı və vətəndaşlıq mövqeyi ilə diqqəti cəlb etmişdir” [2, s. 170]. Eynəli bəyin “ilk dəfə geniş, hərtərəfli

və ümumiləşdirilmiş elmi portretini yaratmış” [3, s. 4] filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İzzət Maqsudovun bu barədə yazır: “1910-1916-cı illərdə və daha sonralar Tiflis səhnəsində azərbaycanlı artistlərin göstərdiyi elə bir əsər olmamışdır ki, E.Sultanov onun haqqında öz fikrini söyləməmiş olsun. E.Sultanovu maraqlandıran əsas məsələlərdən biri aktyorun öz üzərində ciddi işləyərək, savadını durmadan artırması, səhnə mədəniyyətinə yiyələnməsi məsələsidir” [3, s. 172]. 1916-cı ildə dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin uzun zamanlıq bir mübarizədən sonra “Ölülər” əsərinin ilk müvəffəqiyyətli tamaşası haqqında Eynəli bəy böyük sevinclə “Zakavkazskaya reç” qəzetində oxuculara xəbər vermişdir [9]. “Müsəlman auditoriyası” (1912) resenziyası görkəmli mədəniyyət xadimi, Azərbaycan teatrının inkişafı sahəsində böyük xidmətləri olan Sultan Məcid Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar”, başqa adla “Məşədi Şaban” adlanan komediyasının tamaşası haqqındadır. Səhnəyə neçə-neçə istedadlı həvəskarın cəlb edilməsinə, teatr truppalarının fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə çalışan Sultan Məcidin böyük rolu olub. “Gənc müsəlman yazıçısı Qəniyevin qələmindən çıxmış bütün komediyalar gözəldir, lakin bu “Məşədi Şaban” komediyası daha gözəldir. Müəllif məharətlə qara camaatı, simic xəsisləri və onların teatra münasibətini təsvir edir. Onlar düşünürlər ki, aktyorlar teatra xalqı güldürmək və pul toplamaq üçün yığışırlar” [6, s. 74]. Məşədi Şaban sərvət toplamaq məqsədilə teatrı podrata götürmək istəyir və evinə gənc artist Ağə Cavadı dəvət edir. Tamaşada artistlərdən cənab Haqqı, cənab Abbasovun rollarını çox yaxşı oynadıqlarını qeyd edən Eynəli bəy aktrisalar haqqında susmaq lazım gəldiyini qeyd etmişdir. “Müsəlman operası” 1914-cü ildə Tiflisdə Bakı müsəlman truppasının tamaşaya qoyduğu “Leyli və Məcnun” operası haqqında yazılmış resenziyadır. Leyli rolunu oynamaq məcburiyyətində qalan Məmmədovun roluna yaraşmadığını qeyd edən Eynəli bəy bunu bütün müsəlman dram əsərlərinin qüsuru kimi qiymətləndirir: “Səhnəyə təbii müsəlman qadını çıxana qədər onu qəbul etmək lazım gələcəkdir” [6, s. 113].

“Quranın türk dilinə ilk tərcüməsinə dair” (1914) məqaləsində “Русские ведомости” qəzetində 1914-cü il 13 fevral tarixli bir məqaləni – yəni Konstantinopolda yenicə Quranın türk dilinə ilk tərcüməsinin nəşr olunması xəbərinə münasibətini bildirmişdir. Bu xəbəri “həqiqətdən uzaq” [6, s. 90] hesab edən müəllif indiyə qədər Quranın tərcüməsinin dinə həqarət hesab olunması və qadağan olunması və bu səbəbdən də xalq arasında islamın əsasları, dinin əsl mahiyyəti haqqında təsəvvürün olmadığını yazıldığını qeyd edir. Eynəli bəy yazılanların əksinə olaraq, müqəddəs kitabın başqa dillərə tərcümə edilməsinə heç bir müsəlman ölkəsində qadağan olmadığını, əksinə müsəlman alimlərinin bunun başa düşülməsini arzulayaraq XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, müxtəlif dillərdə şərhlər yazdığını vurğulayır və türk, fars, urdu, hind, çin və b. dillərə tərcüməni əvəz edən şərhləri yazdıqlarını qeyd edir. Qafqazda 1905-ci ildən başlayaraq, Quranın Anadolu türk ləhcəsinə çox yaxın olan Azərbaycan dilinə müfəssəl şərh ilə iki tərcüməsinin nəşr olunduğunu qeyd edir: birincisi Bakıda Mirkərimağanın, digəri isə Tiflisdə Axund Məmməd həsən Mövlazadənin tərcümələrində. “Bu tərcümələr böyük nüsxə sayında yalnız Rusiya müsəlmanları arasında deyil, hətta onun hüdudlarından kənar da satılır” [6, s. 91].

Eynəli bəy Sultanovun ədəbi qeydlərindən danışarkən “Müsəlman yazıçılarının müharibə haqqında fikirləri”ndə Şərq ədəbiyyatının Sədi, Hafiz, Firdovsi, ustad aşıqlardan Aşıq Abbasın müharibə, qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, ehtiyat, dünya malına aludə olmamaq haqqında dəyərli fikirləri toplanmışdır. Eynəli bəy “Zəmanə ədiblərindən nələr tələb etmək lazımdır?” məqaləsində proletar ədiblərini nəzərdə tutmadığını qeyd edəndən sonra öz dövrünün ədəbiyyat xadimlərinə olan başlıca tələblərini belə ümumiləşdirir: “Biz əvvəl, bil-

əvvəl ədibdən istedad və məhəriyyə, sondan da qanacaq, bəsirət (qanacaq, ətraflı, dərin və qəşəng bir nəzər) və bilik tələb etməliyik. ...Kamil bilik ilə bərabər ədibin əxlaqi dəxi dumduru və təmiz olmalıdır [5, s. 248-249]. 1914-cü ildə yazılmış “İsmayıl bəy Qaspirinski (Qaspiralı)” məqaləsi Krım Bağçasarayda 1883-cü ildən nəşr edilməyə başlayan “Tərcüman” qəzetinin baş redaktoru, ictimai xadim, publisist İsmayıl bəyin vəfatından doğan kədəri ifadə etmək məqsədilə yazılmışdır. Rus əsarəti altında əziyyət çəkən türkdilli xalqların təhsilə, tərəqqiyə, elmə, mədəniyyətə, nəhayət, birliyə möhtac olduğu bir dövəndə “Tərcüman”ı və “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə tarixin səhnəsinə İsmayıl bəy Qaspiralı çıxıdı. Altaydan Urala, Orta Asiyadan Qafqaza, Volqaboyundan Balkanlara səpələnmiş türk ulusunun eyni dəyərlərə mənsub olduqlarını və ona sahib olmanın vaxtı çatdığıını anladı. “Xalqını ruhən oyandıran və sevgi ilə ictimai həyatın dəyişdirilməsi xeyrinə çalışan mərhum 35 illik səmərəli və məhsuldar fəaliyyəti dövəründə Rusiya müsəlmanlarının müasir bilikləri mənimsəməsinin zəruriliyi və xalq təhsilinin səviyyəsinin yüksəldilməsi uğrunda mübarizə aparırdı” [6, s. 129]. Onun fəaliyyəti nəticəsində rus tabeliyindəki bütün müsəlmanların ruhən birləşdiyini və bu səbəbdən də müsəlman xalqı arasında çox böyük hörmət qazandığı qeyd olunur. Onun fəaliyyətinin fərqli xüsusiyyəti kimi, yeniliyin ən azğın əleyhdarları olan mollaların əksəriyyətinin cəhalətinə və fanatizminə kəskin hücumları keçinmək bacarığını göstərir: “O, üsullu şəkildə, ehtiyatla və ehmalla Qərb maarifçiliyinin rədd edilməsi ilə xalqına vurulan ziyanı nişan verir və yalnız bu yolla həmvətənlərinin həyatının yaxşıya doğru dəyişilməsi istiqamətində nəticə əldə edirdi” [6, s. 129]. Haqqındakı dəyərlə qeydlərdən sonra müəllif: “Bütün deyilənlərdən sonra aydın olur ki, niyə hətta yaşlılığına baxmayaraq, Qaspiralının vəfatı haqqında xəbər bütün müsəlmanlara zərbə vurdu və ümumi hüzn doğurdu” [6, s. 130]. 1915-ci il qələmə alınmış “Rusiyada müsəlman mətbuatı” məqaləsində də 1905-ci il inqilabına qədərki mətbuat orqanları içərisində “Tərcüman” qəzetinin rolunu xüsusi olaraq vurğulamışdır. 1914-cü ildə I Dünya müharibəsinin başlanması ilə ilk müsəlman satirik mətbuat orqanı “Molla Nəsrəddin jurnalının nəşrinin dayandırılması əmrindən, jurnal əməkdaşlarına edilən kəskin hücumlara qarşı çıxaraq, məcmuənin Azərbaycan mətbuatı tarixində tutduğu mövqeyi düzgün müəyyənləşdirmişdir: “Bu məcmuə özünün bir çox müsbət cəhətlərinə görə ancaq bizim ölkənin müsəlmanları arasında deyil, bütün müsəlman Şərqiində, habelə Avropanın Şərqlə maraqlanan təbəqələri arasında da məşhurdur” [9]. “Müsəlman həyatı” başlıqlı məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının qaçqın və inqilab günlərində müharibədən zərər çəkmiş müsəlmanlara yardım etməli olan şəxslərin mitinqlərdə xitabət kürsüsünə çıxaraq bir-birinin ardınca ehtiraslı nitqlər söyləməklə kifayətləndiklərini və Mollanın bundan hiddətləndiyini yazır. “Molla bir şeyi nəzərdən qaçır ki, biz müsəlmanların adamı o qədər azdır ki, xalq xadimləri qeyri-ixtiyari bir neçə işi aparmalı olur” [6, s. 231]. Eynəli bəy “İki oğul” xalq lətifəsini əsas alaraq yazır: “Qeyri-ixtiyari daima yalan deyən, yaxud yalnız həqiqəti yazanlara dua edirsən. Amma gah yalan, gah da doğru məlumat verənləri lənətləməli olursan, çünki adamın fikrinə dəhşətli dolaylılıq gətirirlər” [6, s. 219].

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, Eynəli bəy Sultanov dövərünün açıqfikirli, uzaqgörən, vətəni və xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən bir ziyalı və ədibi, jurnalisti və publisisti olmaqla yanaşı ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı və milli maraqlara xidmət etməsi üçün çalışan qərəzsiz bir tənqidçisi kimi də misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun incəsənətin bir sahəsi kimi ədəbiyyat və onun qarşısına qoyulan tələblər, mətbuat və teatr tamaşalarının bəzi nöqsanları və üstünlüklərindən bəhs edən məqalələri həm öz dövəri üçün, həm də müasir dövərümüz üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997, 682 s.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
3. Maqşudov İ. Eynəli bəy Sultanov: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 208 s.
4. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. / Tərtib edəni İ.Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
5. Pedaqoji fikir tarixindən. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 288 s.
6. Sultanov E. Məqalələr / Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 288 s.
7. “Закавказье” qəz., 1912, 28 iyun, № 144.
8. “Закавказье” qəz., 1907, 19 sentabr, № 190.
9. “Закавказская речь” qəz., 1916, 29 aprel, № 95.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

EYNALI BEY SULTANOV’S LITERARY AND CRITICAL VIEWS

The paper deals with the articles about the advantages and disadvantages of fiction of Eynali bey Sultanov, one of the famous figures in the history of Azerbaijani literature and culture of the early twentieth century, a talented representative of the Nakhchivan literary environment. In his literary-critical writings, Eynali bey demanded from literary figures, intellectuals to serve the interests of the people and Azerbaijanism. Most of these articles are related to theater criticism.

Keywords: *literary criticism, article, fault, appreciation, review.*

Айгюн Оруджева

ЛИТЕРАТУРНЫЕ И КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА

В статье рассказывается о преимуществах и недостатках художественной литературы эпохи Эйнали бека Султанова, талантливого представителя Нахчыванской литературной среды, одного из известных деятелей истории азербайджанской литературы и культуры начала XX века. В своих литературно-критических трудах Эйнали бек Султанов требовал от литературных деятелей, интеллигенции служения искусству, темам общественного значения, интересам народа и азербайджанству, большинство из этих статей связаны с театральной критикой.

Ключевые слова: *литературная критика, статья, недостаток, оценка, рецензия.*

(Filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.05.2020

Son variant 22.07.2020